

ДРАГУТИН ДИМИТРИЈЕВИЋ АПИС КАО СИМБОЛ СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Вељко Благојевић*

Достављен: 08. 04. 2020

Језик рада: Српски

Прихваћен: 22. 05. 2020

Тип рада: Оригинални научни рад

DOI број: 10.5937/vojdelo2004068B

Пуковник Драгутин Димитријевић Аписа био је официр и обавештајац који је значајно утицао на историју Срба на почетку XX века. Његов буран, готово авантуристички живот завршен је монтираним судским процесом у Солуну 1917. године. Од тада до данашњих дана, у стратешкој култури Србије Апис представља симбол мешања војске у политику, али и симбол патриоте и пожртвованог официра, у зависности од потреба владајућих елита и поткултуре којој припадају аналитичари. Циљ рада је да се на аналитички објективан начин сагледа деловање пуковника Аписа, опишу различите стратешке поткултуре у Србији на примеру односа према симболу који Апис представља и отклоне поједине заблуде око (зло)употребе његовог имена и дела.

Кључне речи: *Апис, Црна рука, Карађорђевићи, стратешка култура, политички и правни систем Србије*

Уводна разматрања

У Народној библиотеци Србије налази се 75 одредница библиотетске грађе које у свом називу садрже име Драгутина Димитријевића. Наравно, многобројна су дела у којима се помињу, изучавају или наводе последице деловања ове по много чему значајне историјске личности. Међу ауторима који су писали о пуковнику Апису и тајној организацији којој је припадао налазе се неки од најистакнутијих српских интелектуалаца који су својим радом обележили савремено доба, попут Слободана Јовановића, Милана Живановића, Милорада Екмечића, Ђорђа Станковића, Васе Казимировића, Душана Батаковића и многих других научника различитих провинијенција, али и писци, драматурзи и новинари. Ретки су људи у српској националној историји који су својим животом и деловањем заслужили да се помињу, анализирају и (про)цењују у контексту не само националне већ и светске историје, као што је то био пуковник Апис. Интригантан је био од-

* Научни сарадник, Универзитет одбране у Београду, Институт за стратегијска истраживања, veljko_bлагоjevic_55@hotmail.com

нос српског народа према тајним службама, чији је Апис био истакнути припадник, према његовом спољнополитичком ангажовању у значајним догађајима на Балкану у првим деценијама прошлог века. Вечите су политиколошке теме односа војске и цивилних власти, као и утицаја значајних личности на токове кључних историјских догађаја, попут династичког преврата 1903. године, балканских ратова, почетка Првог светског рата и драматичног завршетка Аписовог животног пута на монтираном судском процесу који је организовао припадник династије Карађорђевић, која је захваљујући управо и његовим ангажовању дошла на власт.

Све наведене чињенице квалификује изучавање животописа и последица деловања пуковника Аписа као личности од утицаја на формирање стратешке културе Срба, што потврђује и чињеница да је он интересантан историчарима, политиколозима, социолозима, психолозима, колико и правницима, војницима и различитим културним делатницима, не само у Србији већ и експертима који се баве изучавањем српске историје. Нешто више од једног века након погубљења Апис је постао симбол професионалног официра несумњивог значаја, иако се о њему судило са готово дијаметрално супротних позиција. За једне је реч о врхунском српском патриоти који је свој живот посветио Србији и био спреман на личну жртву, а за друге о особењаку и човеку који је деловао „на своју руку”, ван надлежности и у нескладу са званичном спољном политиком коју су дефинисали представници цивилних власти. Симбол који представља Апис није губио на значају током времена; био је актуелан у међуратном периоду и у социјалистичкој Југославији, а сведоци смо да се јавља и у савременој друштвеној стварности Србије.

АПИСОВ ЖИВОТОПИС

Драгутин Димитријевић рођен је у цинцарској породици у Београду, 5. августа 1876. године. Недуго по његовом рођењу породица се сели у Крагујевац где је његов отац радио у фабрици муниције. Уследиле су селидбе за Краљево и Ниш, где је Драгутин завршио основну школу 1885. године, а у Пироту нижу гимназију 1889. године. Пошто је рано остао без оца, бригу о Драгутину преузима сестра Јелена и зет Живан Живановић који га доводе код њих у Београд, где је завршио Прву београдску гимназију 1892. године и добио надимак Апис. Исте године уписује Нижу школу Војне академије коју је завршио као шести у класи 1896, и као потпоручник добио распоред у 7. пешадијском пуку, а од 1901. био је командир у пешадијској подофицирској школи у Београду. Уписао је Вишу школу Војне академије 1898, а у чин пешадијског поручника произведен је 1899. године. Завршио је генералштабну припрему 1905. године и унапређен у капетана прве класе. Боравио је у Немачкој 1906–7, где је усавршавао језик и изучавао стратегијско-доктринарна начела употребе војних формација највеће силе тога времена.¹ По повратку у Србију обављао је различите дужно-

¹ David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 70.

сти. Био је помоћник начелника Штаба Дунавске дивизијске области у Београду, начелник Штаба Дринске дивизијске области у Ваљеву, командант батаљона у 11. пешадијском пуку у Крагујевцу, начелник Штаба Коњичке дивизије у Београду 1910–12, од када је, поред редовне дужности, био предавач стратегије на Нижој и Вишој академији. Након балканских ратова постављен је за начелника Извештајног одељења Главног генералштаба.²

Чињеница је да Апис није био „духовни вођа” мајског преврата,³ већ само један од извршилаца, чија је улога била значајна, јер је у критичним тренуцима охрабрио и повео поколебане пучисте на Двор.⁴ Током уласка пучиста у дворски објект Аписа је тешко ранио стражар са више хитаца. Према наводима очевидаца, он није дозволио да му се укаже помоћ све док се не реализује намера пучиста. Пошто је једва преживео ране које су се инфицирале, пребачен је у Беч и Ницу на лечење, које је платио краљ Петар I Карађорђевић. После мајског преврата Апис постаје познатији широј јавности.⁵

Насилна смена власти у Београду и посебно свирепост који су показали завереници, веома је негативно примљена у династичким центрима моћи у тадашњој Европи.⁶ И у савремено доба се мајски преврат међу експертима на Западу наводи као пример „варварства” и суштинске природе Срба.

² Детаљније видети: Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 223-224; David MacKenzie, Apis: *Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 13-60; Страхиња Јеремић, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017, стр. 450.

³ Реч је о династичком преврату који су реализовали, у праскозорје 29. маја по старом календару (11. јуна по новом) 1903. године, завереници против краља Александра Обреновића и краљице Драге, који су убијени на крајње свиреп начин и бачени са балкона двора. Наведено према: Васа Казимировић, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2016, стр. 67-156.

⁴ Аписа је међу заверенике увео поручник Антоније Антић, зет др Ђорђа Генчића, једног од малобројних грађанских лица који су подржавали заверенике и истакнути првак Либералне странке. Антић је ангажовањем Аписа рачунао на његову одлучност, искреност и популарност међу млађим припадницима официрског кора. Пуковници Александар Машин, Дамјан Поповић и Леонид Соларевић били су истакнути војни завереници. За више видети: Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 224; Страхиња Јеремић, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017, стр. 450-451.

⁵ О томе пише и наш чувени правник Слободан Јовановић, *Апис*, „Моји Савременици”, Виндзор, Канада, 1962, Наведено према Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис*, *Солунски процес*, *хилјаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 759-772.

⁶ Детаљније видети: Милорад Екмечић, *Историја Срба у новом веку 1492-1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 326-327; Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Vol. II, Prosveta, Beograd, 1989, str. 394-395; Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Геца Кон, Београд, 1940, стр. 142-146; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Клио, Београд, 2004, стр. 255-257; David MacKenzie, Apis: *Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 60.

Преврат се веома негативно одразио на спољнополитички положај Краљевине Србије, па је премијер Никола Пашић још 1903. године тражио од краља Петра I Карађорђевића да смени заверенике, што краљ није прихватио.⁷ Влада у Лондону је, под утицајем новинских написа, заузела став да не признаје нову власт у Србији док се завереници не казне. Истовремено, британском посланику у Србији наложено је да напусти Београд, што је у крајњем резултирало прекидом дипломатских односа. Слично ставове према признавању нове власти у Србији имале су и Француска, Немачка и Италија, док су Аустроугарска и Русија признале нови режим због бојазни од грађанског рата у Србији и претходних консултација са представницима завереника.⁸

Мајски преврат 1903. године био је први корак ка раскиду политике сарадње са Бечом, који је био спољнополитички и економски ослонац династије Обреновић. На власт у Србији долазе Карађорђевићи, који настоје да своју спољну политику дугорочно ускладе са Русијом и Француском, а од 1907. године и са Великом Британијом.⁹ Последица мајског преврата је и зазирање од Србије у династичким круговима широм Европе, али се посебно негативно одразило на односе са Бечом, који 1906. године оглашава Царински рат са Србијом и намеће јој економску блокаду. Србија је успела да преоријентише своју трговину и развије индустрију и тако се ослободи економске зависности од Беча, али се тиме није отклонио проблем.¹⁰

Ипак, 1906. године дошло је до смене старијих завереника, али је Апис остао у служби, као један од перспективних официра који су блиски краљевској породици. Његов углед у војсци и друштву је растао. Након преврата је у политички живот младе српске краљевине уведен појам „завереници“ који је представљао све значајнији политички фактор у унутрашњој, а касније и спољној политици. Завереници се убрзо деле на млађе и старије, а Апис постаје неформални лидер млађе генерације која подржава Пашићеве радикале и краља Петра, а касније се опредељује за Александра као престолонаследника. Завереници се активно укључују у четничко деловање на простору Старе Србије и Ма-

⁷ Након преврата Путник је, у својству министра војног, пензионисао групу официра, међу којима и пуковника Живојина Мишића. Иако није било званичног образложења, сматра се да је Мишић пензионисан због критика завереника, које је сматрао „гробарима дисциплине у војсци“. Један од доказа оваквих ставова било је и писмо Мишићеве ћерке, у којем је навела лоше мишљење свога оца о завереницима. Наведено према Васа Казимировић, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2016, стр. 233-236.

⁸ Љубодраг П. Ристић, *Србија у британској политици 1889-1903*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2014, стр. 498-506.

⁹ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010, стр. 201.

¹⁰ Детаљније видети: Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992; Вељко Благојевић, Станислав Стојановић, „Зашто рат, а не међународни конгрес 1914. године? - неуспех дипломатије и улога Србије у догађајима који су претходили Великом рату“, Војно дело, 3/2015, стр. 332.

кедоније, а након анексионе кризе (1908) ангажују се на унутрашњем и спољно-политичком плану и долазе у сукоб са Пашићем.¹¹ Пошто су хришћани из Старе Србије и Македоније безуспешно тражили помоћ званичника Србије у супротстављању Младотурцима, завереници им излазе у сусрет и пружају помоћ.

Убрзо након тога формира се тајна организација „Уједињење или смрт”, познатије као Црна рука. Постоје различита мишљења о улози Аписа у њеном формирању, при чему му се често приписује кључна улога. Ипак, по његовом признању, он није био међу оснивачима, већ је позван да се прикључи организацији која је већ имала седам чланова, на иницијативу Богдана Раденковића и Велимира Вемића. Апис је пристао да буде члан, с тим да на њега не рачунају много, због његових професионалних обавеза.¹² Престолонаследник Александар Карађорђевић првобитно је финансијски подржао њихов часопис *Пијемонт*, који је почео да се објављује 1911. године. Ипак, неколико година касније, Александар се све више окружује припадницима друге струје завереника тзв. Беле руке,¹³ попут Петра Живковића и Јосифа Костића. Они су настојали да Аписа представе као недобронамерног, па је престолонаследник почео да зазира од њега.¹⁴

Пре почетка балканских ратова Апис је на турској територији, по налогу генерала Радомира Путника, тајно организовао подршку хришћанског становништва за будући сукоб и безуспешно настојао да уговори сарадњу са албанским првацима. Тада је тешко оболео од малтешке грознице и није учествовао у ратном сукобу.¹⁵ Читав официрски кор се сукобио са Пашићем по питању организације власти у Новим областима, што је резултирало абдикацијом краља Петра и превременим изборима који нису реализовани због почетка Првог светског рата. Миле Бјелајац, ауторитет у овој области историјских наука, о улози Аписа у припреми сарајевског атентата истиче следеће: „Драгутин Димитријевић и његови сарадници помогли су извршење атентата на надвојводу Ферди-

¹¹ Иако је био од велике користи у настојањима и неуморно радио на постизању националних циљева, Димитријевић се показао поприлично неспособним и наивним у политици. Његове политичке идеје остале су нејасне и лоше дефинисане, али је својом природном борбеношћу лакомислено ширио свој утицај на двор и владу. То га је неизбежно довело у сукоб са владајућим радикалима. Пашић и неки људи на двору сматрали су га опасним и неодговорним претендентом на власт. Наведено према: David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 71.

¹² Детаљније видети: David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat - Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 78-93; Страхиња Јеремић, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017, стр. 451.

¹³ За више видети David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 94-107.

¹⁴ Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 223-225.

¹⁵ Неки од аутора наводе да су га Албанци отровали, што потврђује тврдње да су се око Аписа одувек испредале разноврсне приче и гласине, не само после Солунског процеса, већ и за његовог живота. За више о обавештаној операцији пуковника Аписа на Косову и Метохији видети: Александар Животић, „Апис на Косову 1912. године”, *Војноисторијски гласник*, 1-2/2005, стр. 44-57.

нанда у Сарајеву. Активно су помагали и храбрили на извршење атентата омладинце 'Младе Босне'. Апис је ценио да ће нестанком Фердинанда бити уклоњена опасност по Србију јер га је сматрао за главног носиоца ратоборне политике Када је сазнао за Аписову одлуку, Главни одбор тајне организације је није одобрио и он је обећао да ће издати друга упутства".¹⁶

Догађаји који су уследили изазвали су лавину натписа у европској штампи, који још нису „заборавили” суровост завереника током мајског преврата, а није се дуго чекало да се за организацију атентата оптуже српске тајне службе. Уследио је аустроугарски ултиматум Србији, који је покренуо ратни вихор у Европи и донео велике жртве и разарања широм света. Иако ниједна велика сила пре почетка ратног сукоба није значајније рачунала на војну моћ Србије, испоставило се да су Срби извојевали прве победе савезника у Првом светском рату (Церска и Колубарска битка). Аустроугарска, тежишно ангажована на руском фронту, није била у стању да самостално порази Србију. У томе се успело тек након ангажовања немачких и бугарских снага 1915. године. Српска влада и војска, стешњена на подручју Косова и Метохије у новембру 1915. одлучује да не потпише капитулацију већ да се повуче на приморје преко територије Црне Горе и Албаније.

После слома Србије, у Скадру се формира нова Врховна команда, јер је тешко болесни војвода Путник разрешен дужности и упућен на лечење. Тако је пуковник Апис остао без подршке. На Крфу је пропао покушај помирења две супротстављене фракције у српском официрском кору.¹⁷ Апис је послат на фронт у армију генерала Милоша Васића који му није био наклоњен. Док је био ангажован на фронту није се бавио политиком, али се политика бавила њиме;¹⁸ Бела рука и престолонаследник Александар су се припремали за коначни обрачун.¹⁹

¹⁶ Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 223-225.

¹⁷ Новоизабрани министар војни генерал Божидар Терзић наговарао је Аписа да се одрекне свих политичких активности и да се клони свега осим војних дужности. Терзић је истакао да се више неће трпети никакво бављење политиком. Апис је порекао да се политиком бави, али је рекао да никада неће престати да се занима за национална питања Србије. Димитријевић и Терзић су се растали, сваки и даље снажно бранећи властито стајалиште. Наведено према David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 261.

¹⁸ На питање блиског сарадника о будућим плановима, Апис је одговорио следеће: „Мо-рамо рећи својим пријатељима да се посвете својој војној служби, јер главни је наш проблем да се искобељамо из ове катастрофе и вратимо у домовину, а тај ће тренутак сигурно доћи. Ако преживимо, после се можемо састати и поразговарати.” Из ове изјаве се јасно види да Апис није имао никаквих планова за политичко ангажовање током ратног сукоба. Иначе, он је са тим сарадницима учествовао у завери 1903. године и неизмерно им је веровао. Наведено према David MacKenzie, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014, str. 262.

¹⁹ Често субјективан због својих рођачких веза са Аписом, Милан Живановић истиче да су се Александар и његови сарадници, још у Крагујевцу 1914. године, носили мишљу да најмљени убица ликвидира Аписа. На Крфу 1916. године наводно је један ордонанс, мајор по

Пуковник Апис је ухапшен према оптужници да је планирао атентат на престолонаследника Александра, заједно са групом завереника, међу којима су били и мајор Љуба Вуловић, Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић. Пронађен је лажни сведок, који је сведочио по налогу уротника, међу којима је био и министар унутрашњих послова и војске, али и генерал Павле Јуришић Штурм.²⁰ На Солунском процесу, за који је историчар Бјелајац навео да је „пре реч о политичком уморству, него о правничким процесу”,²¹ Апис, Вуловић и Малобабић су осуђени на смрт стрељањем. Током суђења Апис се држао достојанствено и није одустајао од својих принципа и ставова. Написао је тајни рапорт у којем је објаснио своју улогу у Сарајевском атентату, који и данас изазива различита тумачења, али током судског процеса није разматран. Ипак, сматра се да је овај извештај допринео да Пашић не тражи помиловање за Аписа. У време тамновања пуковник Апис је написао последњу вољу, у којој, поред осталог, каже: „Умирем невин, али са сазнањем да је моја смрт потребна Србији за неке више разлоге. Можда сам, а не желећи то, грешио у својој раду као патриота... Можда нисам знао за српске интересе. Али, чак и да сам за то крив знам да сам једино радио за добробит Србије...”.²² Пресуда је извршена 24. јуна 1917. године, када је имао само 41 годину. Тако се завршио животни и професионални пут једног од најконтроверзнијих официра у српској историји.

Аписова сенка у међуратном периоду

У оптужбама да је за избијање Првог светског рата крива српска влада и тајне службе, посебно се „истакао као извршилац радова” један Србин, бивши професор међународног права на Београдском универзитету и дипломата Милош Боги-

чину, понудио да он изврши ликвидацију Димитријевића, али се тада одустало од те намере. Желели су не само да убију Аписа већ и да све црнорукце искључе из војске. Наведено према Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 51; Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 225.

²⁰ Интересантно је напоменути да Штурм, пореклом Лужички Србин, школован у Немачкој, извесно није имао разумевања за деловање официра у тајним удружењима, ма колико се то чинило оправдано и легитимно. На овом примеру може се уочити различита стратешка култура немачког друштва. Ако треба да бира, Немац ће се у српској војсци одредити за легитимност и подршку владару. Иначе, Штурм је био изврстан професионалац, одан Србији, што је и доказао читавом војном каријером, која по достигнућима и заслугама ни по чему не заостаје за каријером српских војвода.

²¹ Миле Бјелајац, „Драгутин Димитријевић Апис” у Чедомир Попов (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 225.

²² Срђан Граовац, *Црна рука и Солунски процес 1917*, Културни центар Новог Сада, 16.10.2018, <https://www.kcns.org.rs/agora/crna-ruka-i-solunski-proces-1917-godine/>, приступљено 24. 12. 2019.

ћевић.²³ Штета по српске интересе коју је Богићевић начинио у Берлину је несагледива. Током рата он је отпуштен из српске дипломатске службе, јер је француска контраобавештајна служба документовала његов обавештајни рад у корист немачке службе 1915. године.²⁴ И у међуратном периоду наставио је да делује у корист Немачке пропаганде, па је 1919. године у Швајцарској објавио књигу „Узроци рата”, која оптужује Србију и Русију за избијање рата. Након тога, његово име и статус бившег српског дипломате, коришћени су за подршку ревизионистичких теза у односу на одлуке Версајске конференције.²⁵ Интересантно је навести да је Богићевић критиковао готово све и свакога у Србији, али никада и Драгутина Димитријевића Аписа, свог личног пријатеља и човека за кога је увек тврдио да је велики патриота и жртва Пашићеве дволичности.

Нестанком пуковника Аписа са животне сцене, Црна рука је суштински престала да постоји. Њени припадници су осуђени, а затим помиловани. Већина је добила и пензију. Познати симпатизери Црне руке су, по правилу, етикетирани и систематски померани на споредне дужности у војсци или пензионисани.²⁶

Насупрот њима, организација Бела рука је доживела пуну афирмацију, која је трајала све до атентата на краља Александра у Марсељу 1934. године. Петар Живковић постао је генерал и најближи сарадник краља, уједно и коман-

²³ Богичевић је био отправник послова Амбасаде К. Србије у Берлину од 1907. до 1914. године. На личну интервенцију краља Петра Карађорђевића 1904. постављен је за секретара посланства у Паризу, а већ три године касније постаје отправник послова Посланства Србије у Берлину. Документовано да је Богићевић напустио Каиро током 1915. године и отпутовао у неутралну Швајцарску, где је од њиховог посланства у Берну добио немачки пасош и са њим путовао у Берлин, без знања Београда. Био је међу првим дипломатама који се ради пријатељства са Аписом отворено прикључио Црној руци. Објавио је три књиге: Солунски процес, Пуковник Драгутин Димитријевић Апис и Спољна политика Србије, која га је и највише компромитовала. Пензионерске дане проводи у Берлину, а у пролеће 1938. године подноси захтев да му се дозволи повратак у земљу. Тадашње власти у Београду биле су уверене да је тај захтев поднео по налогу Хитлера. Убрзо након тога пронађен је мртав у једном берлинском хотелу. Остало је непознато да ли је извршио самоубиство или је убијен. Наведено према Казимировић Васа, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917.*, Прометеј, Нови Сад, 2016, стр. 714; Владимир Јовановић, „Богићевић Милош“, *Српски биографски речник 1, А-Б*, Матица Српска, Нови Сад, 2004, стр. 625-626.

²⁴ Документовано је да је Богићевић напустио Каиро током 1915. године и отпутовао у неутралну Швајцарску где је од њиховог посланства у Берну добио немачки пасош и са њим путовао у Берлин, без знања Београда.

²⁵ Детаљније видети: Миле Бјелајац, *1914-2014 Зашто ревизија – старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, МЦ Одбрана, 2014, стр. 111-117.

²⁶ Већи број црнорукаца приклонио се руским властима после фебруарске револуције, међу којима су били Мустафа Голубић, обавештајцац и ликвидатор Коминтерне и Божен Симић, који се 1935. године вратио у Југославију, а касније био учесник АВНОЈ-а и амбасадор Југославије у Анкари. Наведено према Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 659, 414-417; Казимировић Васа, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917.*, Прометеј, Нови Сад, 2016, стр. 675.

дант Гарде,²⁷ а своје извештаје је достављао једино краљу Александру. Током шестојануарске диктатуре 1929. године постављен је и за председника владе и министра унутрашњих дела Краљевине Југославије. Бела рука и генерал Петар Живковић, њен неспорни вођа, били су сива еминенција власти у Краљевини СХС/Југославије.²⁸

Може се рећи да је од почетка XX века, па све до војног слома Краљевине Југославије у априлском рату, војска била под утицајем различитих војних клика. За период од мајског преврата до 1916. године, примарна је била Црна рука, а након Солунског процеса примат преузима Бела рука. Иако постоје и многи други разлози, који се односе на нерешена политичка питања у Југославији, један од разлога војног пораза је и велико уплитање краља Александра у питања војне струке, у чему је једну од кључних улога имала и Бела рука.

Један од највећих проблема Војске Краљевине СХС/Југославије било је и вођење кадровске политике и промене доктрине у којој је пресудан утицај имао краљ Александар, уз консултације са припадницима организације Бела рука. Окосницу новоформиране војске, која је по формацији имала 8.864 официра, чинили су кадрови победничке Краљевине Србије (3.500) и Црногорске војске (469), као и поражене Аустроугарске војске (2.590).²⁹ Српски официрски кор је претрпео велике губитке током балканских и Првог светског рата. Школован и у ратовима прекаљен официрски кадар Краљевине Србије је у великом броју био ван строја активног састава, а на њихова места су дошли ратни ветерани који углавном нису завршили војну академију. Такође, на иницијативу краља Александра умањивале су се надлежности начелника Главног генералштаба за рачун Министарства војног, што је започело новим Законом о војсци и морнарици из 1923. године. До 1926. године готово сва места у Министарству војном заузеле су припадници Беле руке.³⁰

Историја ретко бележи да победничка држава мења доктрину која се у рату доказала. То је био случај са Краљевином СХС/Југославијом, која је усвојила доктрину позиционог и напустила доктрину маневарског рата, која је Краљевини Србији донела највеће победе у балканским и Првом светском рату. Како то

²⁷ Гарда је била по много чему специфична јединица. Према уредби о надлежностима - старшина из 1923. године била је непосредно потчињена Првом краљевом ађутанту, а он непосредно краљу. Формација Гарде је континуирано расла, од малобројне и протоколарне јединице, до озбиљне и бројне формације која је у мирнодопско доба била ангажована по налогу команданта, без уобичајене процедуре која је обухватала ланац командовања од министра војног, преко владе, до краља Александра. Наведено према Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, str.37.

²⁸ Миле Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2004, стр. 29-38.

²⁹ Поред њих, етничку структуру официрског кора нове војске чинило је и 12 Руса и три Албанаца.

³⁰ Dalibor Denda, "War Veterans and Peace-time Military Service – Yugoslav Experience after WWI", in Andrzej Krzak & Dariusz Gregorczyk (ed.) *The Art of War in the Balkans from the Middle Ages to the 21st Century*, Jan Dlugosz University in Czeszostowa, Poland, 2018, pp.

Далибор Денда истиче: „... брзо маршевање и вешто маневровање, најшира примена иницијативе и изненађења, вешто коришћење земљишта и маскирања, најтешње узајамно помагање пешадије и артиљерије у нападу и одбрани, али и свестрано коришћење ноћних и четничких (герилских) акција, били су основ националне тактичке доктрине српске војске...“.³¹ Реч је о пруском моделу који је у српској војсци брижљиво и систематски развијан од формирања Артиљеријске школе, а њен истрајан протагониста и реализатор био је војвода Радомир Путник. Насупрот томе, прва Југославија усваја француски модел заснован на доктрини позиционог рата, који даје предност ватреној моћи у односу на маневар. Усвојено је начело централизованог командовања, којим се од потчињених очекује искључиво извршавање задатака и не дозвољава самоиницијатива оних који, по правилу, боље познају ситуацију на терену, као и стање сопствених и непријатељевих снага. То је постало посебно изражено после потписивања споразума Краљевине Југославије и Француске о сарадњи у области одбране. Последице тога биле су видљиве у Априлском рату, иако томе треба додати и дефетизам и издају.³²

Симпатизери и поштоваоци пуковника Аписа и Црне руке били су врло незадовољни и разочарани новом државом, њеном унутрашњом политиком и стањем у војсци. Дух тога времена најбоље се сагледава у историјским истраживањима, као и у литератури која се бавила тим временом (роман „Чизмаши“ академика Драгослава Михаиловића, „Књига о Милутину“ Данка Поповића и многа друга дела).

За рехабилитацију пуковника Аписа безуспешно је покретано више иницијатива, али оне нису прихваћене јер су на власти били краљ Александар и тајна организација Бела рука. Појава не потписане брошуре под називом „Солунски процес 1916–1917“, у Београду 1923. године, поново побуђује нагађања о наводној узрочној вези Солунског процеса са преговорима о сепаратном миру са Аустроугарском. У брошури се инсистира „да су се унутрашњи разлози поклопили са спољнополитичком нуждом“. У закључку се истиче да „Црнорукци нису погубљени због неке личне кривице, већ из политичких разлога“.³³

Територија Краљевине Југославије је 1941. године, након војног пораза и капитулације, распарчана, чиме су поништени сви српски напори за живот у заједничкој држави. Створена је Независна Држава Хрватска, а друге територије су расподељене суседним државама као својеврстан ратни плен. Српски народ је посебно био изложен прогону, покатоличењу и суочен са физичким истребљењем. Формиране

³¹ Далибор Денда, *Шлем и шајкача – војни фактор и југословенко-немачки односи (1918-19419)*, Матица српска, Нови Сад, 2019, стр. 64.

³² Детаљније видети: Далибор Денда, *Шлем и шајкача – војни фактор и југословенко-немачки односи (1918-19419)*, Матица српска, Нови Сад, 2019. Стр.

³³ Милош Казимировић, „Сто година од стрељања Аписа: Живот после смрти“, *Политика*, 27.06.2017. године, <http://www.politika.rs/scc/clanak/383832/Drustvo/Zivot-posle-smrti#!>, приступљено 12.12. 2019.

су четничке и партизанске војне формације у којима су већину чинили угњетени Срби, а њихови међусобни сукоби често су били братоубилачки. Недвосмислено је да су Срби платили највећу цену Другог светског рата на простору Југославије.

Апис као симбол у социјалистичкој Југославији

Нова југословенска држава је након Другог светског рата била суочена са великим изазовима међународног признања, као и безбедносним и политичким изазовом око судбине тзв. слободне територије Трста, али и непријатељским деловањем албанских балиста и других контрареволуционарних снага, како су се тада називали политички неистомишљеници. У то време Јосип Броз Тито је био један од ратоборнијих следбеника Коминтерне и активно помагао комунистичке покрете у Албанији и Грчкој, која је била у грађанском рату. Крајњи циљ био је стварање Балканске федерације, у којој је Јосип Броз видео себе као лидера. Извесно је да Стаљин таква стремљења није одобравао.

У таквим околностима Тито долази у сукоб са Стаљином, а поред политичких (идеолошких) сукоба све су учесталији били и гранични оружани инциденти. Социјалистичка Југославија се систематски и организовано припремала за могућу војну интервенцију Совјетског блока. Запад је у почетку био сумњичав према озбиљности потенцијалног сукоба, али је након демонстрације одлучности југословенских комуниста да се супротставе Совјетима почео да им пружа војну помоћ. Започеле су припреме за формирање војног савеза између Југославије, Турске и Грчке, као чланица НАТО-а.³⁴

У таквим међународним околностима југословенска социјалистичка (комунистичка) власт преко медија покреће иницијативу за обнављање Солунског процеса, априла 1953. године. Иницијатор је био Александар Ранковић, савезни секретар за унутрашње послове, један од најутицајнијих личности тадашње политичке елите. То није било случајно, јер је социјалистичка (комунистичка) власт примењивала начело да се кадрови из етничких корпуса „обрачунавају са контрареволуционарним и ретроградним личностима и идејама” из сопствених редова. У јавном писму упућеном јавном тужиоцу НР Србије било је наведено да је дошло до нових сазнања у вези са природом Солунског процеса и „да је крајем прошле (1952. прим. аут.) године министар унутрашњих послова ФНРЈ добио писмо које је осуђени мајор Љубомир Вуловић пред своје стрељање на дан 12. јуна 1917. године³⁵ у солунском затвору написао свом пријатељу Тодору Михаиловићу”.³⁶ Уследила је брза реакција јавног тужиоца НР Србије,

³⁴ Детаљније видети: Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu (odnosi sa velikim silama 1948-1955)*, Globus, Zagreb, 1988; Nemanja Milošević (ur.), *Zbornik radova Balkanski pakt 1953-1954*, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2008.

³⁵ Датум је наведен према јулијанском календару.

³⁶ Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 619.

па је Врховни суд одлучио да се судски поступак обнови. Исте године, на процесу одржаном од 2. до 13. јуна, одлучено је да се одлуке Солунског процеса прогласе ништавним и да се осуђена лица ослободе оптужби.³⁷

Социјалистичке власти нису имале правдољубиве и на праву засноване мотиве за обнављање процеса пуковнику Апису и његовим саборцима. Обнављањем Солунског процеса настојао се искористити симбол пуковника Аписа на унутарполитичком, али и спољнополитичком плану. Требало је релаксирати атмосферу која је настала услед прогонстава и заточеништава на Голом отоку и у другим казаматима, као и насилног одузимања имовине.³⁸ Такође, требало је отклонити сваку помисао српског националног корпуса да ће се Карађорђевићи вратити у земљу. Настојало се показати да је бивша династија била бескрупулозна према онима који су је довели на власт, за разлику од социјалистичке власти која је бринула о својим „правоверним” саборцима. За то су постојали јасни и недвосмислени докази и није било потребе да се улаже посебан напор и објашњава ко је био и шта је радио пуковник Апис, јер је био познат широкој популацији и стављан у митски контекст још за живота. Његов трагичан крај само је допринео јачању митских елемената његове делатности до симбола бескомпромисног борца за национално ослобођење и великог обавештајца. Због тога је у домаћој штампи приказиван као револуционар, који попут комуниста не преза од рушења традиције и правила политичког понашања и деловања.³⁹

На спољнополитичком плану ревизија Солунског процеса требало је да представи нову комунистичку власт као праведну и привржену поштовању правних процедура, за разлику од бивших власти, и тиме олакша западним центрима моћи да објасне домаћем јавном мњењу војну и економску помоћ комунистичким властима. Не треба сметнути са ума ни временски контекст покретања иницијативе за обнављање Солунског процеса. Југославија је у то време добијала значајну војну помоћ, углавном од Сједињених Држава, а вођени су и преговори за потписивање одбрамбеног савеза са Турском и Грчком. НАТО је, својеврсним и специфичним прихватањем Југославије у припреме одбране јужног крила Алијансе значајно ојачао и проширио стратегијско-оперативну дубину потенцијалног ратишта у случају сукоба са совјетским блоком. Због тога није постојала политичка воља да се критикује обнављање политички мотивисаног судског процеса, ни ти је било потребе, али ни формалноправних разлога.

Када се сагледају околности и последице ревизије судског процеса против Аписа и његових сабораца 1953. године, реалније делују тврдње историчара да је идејни творац за покретање поступка био Моша Пијаде. Наиме, он је био члан комисије САНУ за оцену доктората Аписовог сестрића Милана Живанови-

³⁷ Живановић Ж. Милан, исто.

³⁸ Детаљније видети: Десимир Томић, *Колективизација у Југославију 1949-1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

³⁹ Детаљније о митовима видети: Vojislav Stanovčić, *Politička teorija 1*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 279-283.

ћа, који је свој живот посветио исправљању ове неправде. Комисија је од марта 1952. године радила на процени тог доктората и несумњиво је да је Пијаде до детаља био упознат са Солунским процесом.⁴⁰ Он је био један од најистакнутијих идеолога Комунистичке партије Југославије, предратни новинар⁴¹ и оснивач Тањуга, полиглота и интелектуалац који је схватао међународну политику. Као додатни аргумент овој тврдњи може послужити чињеница да су готово сви медији у социјалистичкој (комунистичкој) Југославији извештавали о обновљеном Солунском процесу. Ко ће, ако не бивши новинар, схватити значај медијске пажње на формирање јавног мњења и њених последица на политички живот.

Са сигурношћу се може тврдити да је обнављање судског процеса против Аписа и његових сабораца постигло очекивани ефекат и на унутрашњем и на спољнополитичком плану. То указује на планско и систематско деловање комуниста на стварању представе да је нова власт правдољубива, поуздана и предвидљив спољнополитички партнер. Важно је нагласити да је на обновљеном Солунском процесу расправљано само, и искључиво, о доказима везаним за оптужницу из 1917. године, али не и о другим значајним догађајима у којима је Апис учествовао, попут мајског преврата 1903. или Сарајевског атентата 1914. године.

Закључна разматрања

Судбина пуковника Аписа је позната, али се мало и ретко анализира његов значај као симбола несебичног и пожртвованог српског патриотски настројеног официра, припадника тајне службе и завереника. Чињеница да се савременици различитих професионалних, политичких и вредносних опредељења референтно позивају на Аписа као симбола указује на значај изучавања његове личности са аспекта стратешке културе.

Апис се помиње као „светао пример патриотизма и жртве за српску ствар”, али и као носилац династичког преврата, који је деловао у супротности са правним поретком и тиме увео неспремну Србију у рат против великих сила. У савремено доба је, примера ради, Добрица Ћосић поредио Аписа са Џемсом Бондом, а списатељица Биљана Србљановић са Војиславом Коштуницом.

Према класификацији стратешких поткултура Србије, коју је извео Милан Игрутиновић,⁴² недвосмислено се могу диференцирати ставови национално-ослободи-

⁴⁰ Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године), стр. 638-639.

⁴¹ Пијаде је био један од сталних сарадника гласила Црне руке *Пијемонта*, па су поједини аутори закључивали да је био близак круговима око Аписа, а можда и припадник организације Црна рука. Наведено према Страхинџа Јеремић, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017, стр. 5-20-521.

⁴² Милан Ј. Игрутиновић, „Блумфилдов модел поткултура и могића примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019, стр. 273-293.

лачке и национално-либералне стратешке поткултуре у односу на Аписа као симбола.⁴³ Док се националноослободилачка поткултура према Апису односи са великим пијететом и уважавањем његовог жртвовања и, углавном, занемарује његово ванинституционално деловање, у национално-либералној поткултури се сматра да он представља негативан пример неодговорног мешања професионалних војника у политику, што је резултирало великим жртвама и страдањем српског народа.

И у савремено доба Апис представља веома актуелан симбол у политичком и јавном животу Србије. СУБНОР и Удружење потомака старих ратника покренули су 2015. године иницијативу да се Аписови посмртни остаци пребаце из Солуна у Београд и сахране са саборцима на Калемегдану уз државне почасте. Подржаваоци ове иницијативе истичу да се ради о доприносу култури сећања и традицији Срба. Томе су се успротивили многи представници национално-либералне стратешке поткултуре, међу којима треба истаћи ставове историчарке Олге Манојловић Пинтар, која је нагласила да је Апис „човек који је (био) иницијатор и организатор два атентата” и да због тога не може да буде узор младим генерацијама у Србији. Запитала се и за које вредности се Србија данас залаже.⁴⁴

Сличан вредносни суд о пуковнику Апису изричу и многи експерти са Запада који разматрају српску стратешку културу, међу којима је и контроверзни аустралијски историчар Кристофер Кларк (*Christopher Clarck*). Они су склони да Србе посматрају као варваре који су криви за све недаће које су задесиле Балкан у XX веку. Чињеница је да су се сетили мајског преврата и Аписа један век касније, након убиства премијера Србије Зорана Ђинђића. Наведени догађаји су у тим аналитичким круговима „прочитани” као континуитет нецивилизованог решавања проблема у српском друштву. Не треба посебно помињати да су политичка убиства, нажалост, појава на коју ниједно друштво није отпорно и такви примери постоје у историјском наслеђу и других, ако не и свих, народа.

На трагу истоветног начина размишљања може се анализирати и изјава бившег шефа Централне информативне агенције и заменика министра одбране Карла Дојча (*Karl Deutch*), који је у контексту анализе феномена „дубоке државе” у савременом политичком реалитету Сједињених Држава навео пример пуковника Аписа и тајне организације Црна рука. Истакао је да су Мајски преврат 1903. и организација Сарајевског атентата 1914. године последица активности пуковника Аписа и његове тајне организације и представљају пример деловања „дубоке државе”.⁴⁵

⁴³ Раније се наведеном тематиком бавио и Филип Ејдус и извршио сличну класификацију стратешке културе Србије. Упоредити: Filip Ejduk, „Bezbednost, kultura i identitet u Srbiji”, *Bezbednost Zapadnog Balkana*, Br. 7-8, Oktobar 2007 – Mart 2008, str. 65-93.

⁴⁴ Милош Казимировић, „Сто година од стрељања Аписа: „Живот после смрти””, *Политика*, 27.06.2017. године, <http://www.politika.rs/scc/clanak/383832/Drustvo/Zivot-posle-smrti#>, приступљено 12.12.2019.

⁴⁵ Дојч је обављао и функције заменика министра одбране Сједињених Држава у администрацији председника Била Клинтона и саветник за обавештајна питања председника Џорџа Буша млађег. Наведено према <https://www.blic.rs/vesti/svet/bivsi-sef-cia-najbolji-i-najozloglaseniji-primer-duboke-drzave-viden-je-u-srbiji/qeyu0fp>, приступљено 01.11.2019.

Дајући адекватну и реалну меру наведеним дихотомским ставовима о Апису као симболу не само да бисмо обезбедили суштинске лекције за садашњост и будућност, већ бисмо били у прилици да се, макар за корак, приближимо и неопходном консензусу. Одговор на ова, наизглед сложена питања, суштински је једноставан и лежи у поштовању кодекса професионалне официрске етике, али и усвајању принципа „добре владавине” који би требало да усмерава деловање политичких елита.

Остаје питање због чега нисмо способни да постигнемо консензус макар по овом питању, за које је јасно да није тешко дати одговор са ове историјске дистанце. Суштински одговор дао је академик Душан Ковачевић у последњој реченици сваког поглавља у делу *20 српских подела (Срба на Србе)*: „Када би, рецимо, ова подела била 'толерантнија' – без мржње, горчине, прединфарктног беса, живот бисмо 'трошили' на практичније, корисније и паметније послове, ако нам је (већ) суђено да се свађамо, секирамо и, до бола, нервирамо”.⁴⁶

Литература

[1] Bekić Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu (odnosi sa velikim silama 1948–1955)*, Globus, Zagreb, 1988.

[2] Бјелајац Миле, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2004.

[3] Вјелаяс Миле, *Војска Краљевине SHS/Југославије 1922–1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994.

[4] Бјелајац Миле, *1914–2014 Зашто ревизија – старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, МЦ Одбрана, 2014.

[5] Благојевић Вељко, Стојановић Станислав, „Зашто рат, а не међународни конгрес 1914. године? – неуспех дипломатије и улога Србије у догађајима који су претходили Великом рату”, *Војно дело*, 3/2015.

[6] Граовац Срђан, „Црна рука и Солунски процес 1917”, *Културни центар Новог Сада*, 16.10.2018, <https://www.kcns.org.rs/agora/crna-ruka-i-solunski-proces-1917-godine/>, приступљено 24.12.2019.

[7] Денда Далибор, *Шлем и шајкача – војни фактор и југословенко-немачки односи (1918–19419)*, Матица српска, Нови Сад, 2019.

[8] Denda Dalibor, “War Veterans and Peace-time Military Service – Yugoslav Experience after WWI”, in Andrzej Krzak & Dariusz Gregorczyk (ed.) *The Art of War in the Balkans from the Middle Ages to the 21st Century*, Jan Dlugosz University in Czestoshowa, Poland, 2018.

[9] Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустроугарске у 20. веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.

⁴⁶ Душан Ковачевић, *20 српских подела (Срба на Србе) или зашто је тешко, скоро немогуће, остварити минимум националног интереса (МНИ) када је реч о судбини народа и државе*, Новости и НИИ, Београд, 2008, стр. 241.

[10] Игрутиновић Ј. Милан, „Блумфилдов модел поткултура и могућа примена у разумевању стратешке културе Србије”, *Војно дело*, 8/2019.

[11] Јеремиић Страхиња, „Драгутин Димитријевић Апис и Карађорђевићи (од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917)”, *Војно дело* 5/2017.

[12] Lakić. S. i Radišić N., „'Povratak' Apisa podelio Srbiju”, *Blic*, 31.08.2015, <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/povratak-apisa-podelio-srbiju/7vswcwz>, приступљено 12.12. 2019.

[13] *Српски биографски речник* 1, А-Б, Матица Српска, Нови Сад, 2004, стр. 625-626.

[14] Ejodus Filip, „Bezbednost, kultura i identitet u Srbiji”, *Bezbednost Zapadnog Balkana* Бр. 7-8, Октобар 2007 – Март 2008.

[15] Екмечић Милорад, *Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

[16] Екмечић Милорад, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, Vol. II, Prosveta, Beograd, 1989.

[17] Животић Александар, „Апис на Косову 1912. године”, *Војно-историјски гласник*, 1-2/2005.

[18] Казимировић Васа, *Црна рука – личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до солунског процеса 1917*, Прометеј, Нови Сад, 2016.

[19] Казимировић Милош, „Сто година од стрељања Аписа: „Живот после смрти““, *Политика*, 27.06.2017. године, <http://www.politika.rs/scc/clanak/383832/Drustvo/Zivot-posle-smrti#>, приступљено 12.12. 2019.

[20] Ковачевић Душан, *20 српских подела (Срба на Србе) или зашто је тешко, скоро немогуће, остварити минимум националног интереса (МНИ) када је реч о судбини народа и државе*, Новости и НИН, Београд, 2008.

[21] MacKenzie David, *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat – Život pukovnika Dragutina T. Dimitrijevića*, Profil, Zagreb, 2014.

[22] Milošević Nemanja (ur.), *Zbornik radova Balkanski pakt 1953/1954*, Institut za strategijska istraživanja, Beograd, 2008.

[23] Попов Чедомир (ур.), *Српски библиографски речник*, 3, Д 3, Матица српска, Нови Сад, 2007.

[24] Попов Чедомир, *Грађанска Европа (1770–1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914), Завод за уџбенике, Београд, 2010.

[25] Поповић Васиљ, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Геца Кон, Београд, 1940.

[26] Павловић К. Стеван, *Историја Балкана 1804–1945*, Клио, Београд, 2004.

[27] Ристић П. Љубодраг, *Србија у британској политици 1889–1903*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2014.

[28] Stanovčić Vojislav, *Politička teorija I*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

[29] Томић Десимир, *Колективизација у Југославији 1949–1953*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

[30] Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис, Солунски процес, хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955. (фототипско издање 2015. године).

Dragutin Dimitrijević Apis as a Symbol of the Serbian Strategic Culture

The paper is the analysis of the life and achievements of Colonel Dragutin Dimitrijević Apis, an army and intelligence officer, who significantly influenced the history of Serbs at the beginning of the 20th century. The turbulent, almost adventurous, life of Colonel Apis ended with the rigged trial in Thessaloniki in 1917. From then until the present day, Apis is used as a symbol of the Serbian strategic culture for the military involvement in politics, but also as a patriotic and self-sacrificing officer dependent on the needs of the ruling elite and the facts which subculture analysts belong to. The aim of this paper is to analyze the achievements of Colonel Apis in an analytical and objective way, to describe different strategic subcultures in Serbia on the example of the attitude towards the symbol of Apis and to remove certain misconceptions about the (mis)use of Colonel Apis and his legacy.

Key words: Apis, Black Hand, the Karađorđević dynasty, strategic culture, Serbian political and legal system